

TM	Г. XX	Бр. 1-2	Стр. 145 - 161	Ниш	Јануар - Јун	1997.
----	-------	---------	----------------	-----	--------------	-------

UDK 2:314

Prethodno saop{tewe

Јасмина Вујовић-Брдаревић

Pri mreno: 27.04.1997.

Институт друштвених наука, Београд

(DEZ)I NTEGRATI VNA ULOGA RELI GI JE I DEMOKRATSKI RAZVOJ

Rezi me

U empi rijski m istra` i vavi ma koja su real i zovana sredi nom 70-tih, dakle u vreme kada se komuni zam pri bli` avao svom razvojnom vrhuncu, pokazal o se da ateizam predstavca trend koji preovl a|uje, a da se rel i gi oznost mo` e smatrati samo sporadi -nom i u soci jal nom pogl edu sasvi m margi nal nom pojavom (na ni vou bi v{ e SFRJ empi rijski je tada utvr |eno mawe od 10% veruju}i h). Me|uti m, desetak godi na kasni je, demo-skopski m podaci ma je potvr |eno da rel i gi ja postaje pojava koja dobi ja na "ubrzawu": sredi nom 80-tih, zna-i u vreme kada je kri za komuni sti -kog si stema ve} bi l a evi dentna, na ni vou bi v{ e SFRJ regi strovano je 48% rel i gi ozni h gra|ana, dok je krajem 80-tih, dakl e onda kada je partijski moni zam bi o na i zdi saju, a raspad bi v{ e jugosl ovenske zajedni ce postao sasvi m i zgl edan, ni vo rel i gi oznosti i znosi o je 46 p.p. S obzi rom da se ovakav ni vo rel i gi oznosti zadr` ao do danas (sa sasvi m mal i m odstupawima koja bi tni je ne uti -u na su{ ti nu stvari), (p)ostal o je jasno da je rel i gi ja na ovi m prostori ma od nekada poti snute, efemerne i prakti -no "nevi dqi ve" soci jal ne pojave, prerasl a u pojavu koja i ma zna-ajno mesto, a sami m ti m i zna-ajan uti caj u dru{ tvu. I maju}i to u vi du i , s druge strane, pri hvataju}i (teorijski i empi rijski dokazanu) -i weni cu da rel i gi ja mo` e bi ti veoma zna-ajan f aktor dru{ tvene i poli ti -ke kohezi je al i da, i sto tako, veoma mnogo mo` e uti cati na procese dru{ tvene dezi ntegraci je (} to drugi m re-i ma zna-i : mo` e podsti cati demokrati zaci ju, pl u-ral i zam, uni verzal i zam, tol eranci ju al i , s druge strane, mo` e usl ovi ti struktural ne podele, konfli kte, autori tari zam, retrogradne ori jentaci je) u ovom radu bavi }emo se i spi ti vawem ul oge rel i gi je u od 90-tih naovamo zapo-eti m procesi ma demokratske dru{ tvene transf ormaci je.

Kqu-ne re-i : rel i gi oznost, ci vi l na rel i gi ja, (dez) i ntegraci ja, soci jal na kohezi ja

I

Ono { to religiju kao pojavu ~i ni specifi ~nom i razli ~i tom od (svih) drugih pojava jeste weno (supstantivno) usmerewe ka transcendentnom. Bez toga, bez svoje vezanosti za nadi skustveno i, uop{ te, bez svoje i racionalnosti, religija kao vrlo specifi ~na i veoma zna-ajna, pre svega duhovna pojava, potpuno bi bila "i spran` wena": izgubila bi (u esencijalnom smislu) svrhu svog postojawa ali bi, i stovremeno, (u egzistencijalnom smislu) izgubila ne samo svoj modus operandi ve} i svoj modus vivendi. Drugim re~ima, bez okrenutosti nadrealnom, kao duhovna pojava, religija bi se - "ugasila". S obzirom na tu ~i wenicu, teorijski naglasak na sakralnom sadr`aju religije sasvim je shvatljiv i opravdan. Isto tako i re{enost pojedinih autora da religiju defini{u, ni kako druga~ije do kao "delotvornu okrenutost Apsolutu" (Tillich, 1971: 63), kao "otkroewe beskona-nog u kona-nom" (Edwards, 1972: 59), kao "qudsko delo vawe sa kojim se etablira sakralni kosmos" (Berger, 1967: 24).

Okrenuta ka "nebu", stalnu u te`wi da dosegne "onostrano", religija je u odre|enim fazama (etapama) i storijskog razvoja do te mere bila pri sutna ("na zemci") u svemu { to se u pojedina-nom i dru{tvenom `i votu de{aval o, da se ~i ni lo da sakralnost postaje realnija od realnosti same (rat se u mnogo vi{e do`ivqavao kao sukob bogova, nego kao sukob naroda, elementarna nepogoda vi{e kao gnev bogova za po~i wene grehe nego kao prirodna pojava, ujediwewe ne kao pribli`avawe naroda, ve} kao pribli`avawe bogova itd.). Daju}i posebno, sankrosantno zna-ewe svim ili ve}i ni procesa, stawa i odnosa u dru{tvu, religija (je) zadovqava(la) odre|ene duhovne potrebe, ali i stovremeno - postaju}i ne samo i ndivi dualnopsi hol o{ka, ve} i veoma zna-ajna dru{tvena ~i wenicu, zadovqava(la) (je) i sasvim odre|ene dru{tvene potrebe. Uo-avajui upravo tu (socijalnu) dimenziju religije, i, smatraju}i ~ak da se u pojedini m wenicu funkcijama/ulogama (na primer u: edukativnoj, emoci onalnoj, komuni kativnoj, kompenzatorskoj, regulativnoj, integrativnoj, profetskoj, legiti macijskoj, identifikacijskoj) iscrpquje osnov, sama su{tina religije, pojedini autori, umesto na supstantivnom, i nsistiral i su/insistiraju na funkcionalisti ~kom odre|ewu religije. Smatraju}i da je kompenzatorska uloga va`nija od svih drugih, Yinger je, na primer, religiju defini sao kao "sistem verovawa i radwisa zna-ewem koje grupi qudi omogu}ava borbu sa `i votnim problemima" (1970: 7). Durkheim je teorijski akcenat stavi o na integrativnu funkciju religije; respektuju}i i nagla{avajui sve

ono { to je za religiju karakteristično (poseban pogled na svet i zračeno religijski pojmovi ma i predstavama, verksa ose}awa koja se stvaraju uspostavljanjem odnosa između vernika i objekta verovanja, verske predmete, verske ritualne i, uopšte, versku praksu i crkvene institucije i verske organizacije koje sve to objedinjuju u jedan sistem), ovaj autor je religiju predstavio pre svega kao pojavu koja omogućuje socijalnu koheziju tj. "povezanost sa grupama i društvima" (1965: 62). Prihvatajući i daće razrađujući ovakve stavove, mnogi istraživači čak tvrde da zapravo (sve) i deje simboli koji služe sjedinjavajuju funkciji u društvu treba proglasiti religiozitet. Geertz, na primer, smatra da određene pojave, određeni procesi, stawa i odnosi koji sa stanovišta supstantivnog određuju religiozitet ne bi mogli smatrati verskim, sa stanovišta funkcionalističkog shvatawa religiozitet mogu biti identifikovani kao religiozni; u tom pogledu Geertz pod religiozitet podrazumeva ideologiju, vrednosni sistem, ethos, pogled na svet, interpersonalne odnose, dobrovoljne organizacije, čak i golf ("golf religion", the Church of Perfect Liberty) i td. (1966: 13). Slično Geertz-u, mnogi drugi autori, takođe insistiraju na tome da se (svi) simboli i sve i deje koje su u funkciji održavawa društvene i socijalne integritetnosti mogu/moraju proglasiti za religiozitet. Durkheimovu tezu o religiozitetu kao osnovi moralne kohezije socijalne grupe, pojedini teoretičari su dodatno teorijski naglasili, ali i proirili; pojedini od njih, naime, smatraju da se ekvilibrijum i harmonija unutar grupe može održati (jedinu) pomoću religiozitet (opel o i svi drugi rituali koj se održavaju tokom sahrane poma u grupi da održati svoj moral, uprkos nepovratnom gubitku svog lana /Malinovski, 1948: 18/; devijantni lantovi na najbolji se način reintegriraju u grupu zahvaćuju) i religiozitetom preobraćuju /McGuire, 1982/ i td.). Navodeći i druge primere integritetawa društvenih grupa na religiozitetu osnovi, mnogi autori (Simmel, 1955, 1959, 1971) spremni su čak da tvrde da se ni u jednoj zajednici društvena integracija ne može ostvariti bez religiozitet. Bez religiozitet, po sudu Simmela i Wegoviha istomičeni ka, ne samo da ni je mogu) a realna društvena integracija, ve) ni je mogu) ni opstanak društvene zajednice kao takve. Društvo se po mišćenju ovog autora može održati jedino zahvaćuju) i integrativnoj funkciji religiozitet, bez njegovog priustva se ono, u krajem ili du) em vremenskom periodu (nu) no) - raspada.

II

^i weni ca je da je i ntegrati vna funkci ja rel i gi je/crkve u pojedini m fazama (etapama) dru{ tvenog razvoja bila do te mere nagla{ ena i razvijena, da su odnosi i zme|u pojedina, grupa i dru{ tava bez rel i gi je prakti -no bili nemogu}i (extra ecclesiam nulla salus). Crkvena hi jerarhi ja raspol agal a je toli ko mo}ni m crkveni m i svetovni m autori tetom da je, bez i kakvih ograni }ewa, bila u mogu}nosti da stvara sakral no dru{ tvo, sakral nog -oveka, sakral nu umetnost, sakral ni mental itet. Me|uti m, ovol i ko sna` na (total na) i ntegraci ja na rel i gi -jski m osnovama, trajal a je samo u odrenoj fazi (etapi) i stori -jskog razvika; ona se, nai me, ni je pokazal a ni ti stal nom, ni ti nepromewqivom.

Mada je jo{ u XIX v. ostal a dr` avnom u ve}em broju zemaqa, rel i gi ja ve} u eri prosveti tetqstva slabi: i z dru{ tvenog, javnog `i vota povl a}i se i prelazi u sferu pri vatnosti, tj. u sferu "i ndi vi dual nog spontani teta i ndi vi dual ne svesti" (H. Kohn), gde je vi { e refl ektoval a, a mawe di kti ral a soci jal ne odnose. Real i zuju}i se kao "teizam bez javnih funkci ja", stal no u emigraci ji i z zna-ajnih podru-ja dru{ tvenog i kul turnog `i vota koji su rani je bili pro` eti rel i gijski m sadr` ajima i koji su bili pod starateqstvom crkve, rel i gi ja/crkva i pak je uspel a da zadr` i u javnom `i votu dru{ tvene/pol iti -ke zajedni ce. To je uspel a prevashodno zahvaquju}i jednoj vrlo slo` enoj i veoma suptilnoj interakci ji sa naci jom koja se, odr` al a prakti -no do dan-danas. U tom odnosu (tj. i nterakci ji) Crkva je posve}i val a/posve}uje naci ju, pove}avaju}i joj tako autori tet, a naci ja je podupiral a rel i gi ju i crkvu kao svoje zna-ajne del ove. Pa i pak, ma kol i ko bile potrebn e jedna drugoj, rel i gi ja/crkva i naci ja ni su (uvek i svuda) u tom svom zajedni -kom odmosu bezuslovno ostvari val e samo beskonfliktan, tj. harmoni -an odnos. Kompatibilnost rel i gi je i naci je, nai me, vrlo -esto bila je probl emati -na, a sami m tim, ne retko i dosta kompl ikovana - bilo zbog toga { to su crkvene pretenzi je u pojedini m fazama razvoja i zazi val e reakci je svetovnih predstavnika, bilo zato { to je mogu}nost da jedna naci ja i spoveda vi { e vera u vel i kom broju slu-ajeva bila povod najrazli -i ti jih sukoba me|u podeqeni m -lanovi ma. Pa i pak, uprkos svi m ovi m tenzi jama i sukobi ma, sam proces "prel i vawa" naci onal nog i verskog supstrata tekao je ugl avnom bez vel ikih i zna-ajnih preki da (konti nual no) i bez neki h vel ikih (radi kal nih) promena. Pa i pak, i zvesnih promena je bilo. Naravno, ni je se radi lo o nekakvom di skval i fi kovawu

verskog pomo}u nacionalnog ili obrnuto, ve} je uglavnom u pi tawu bilo unutra{ we sl abqewe jedne strane u tom odnosu - religije. Religija je sl abila, a wene funkcije/ul oge atrofi - rale su naro-ito u vreme kada je sticaj sasvim odre|enih (ekonomskih i/ili politi -kih, subjektnih i/ili objektnih, istorijskih i/ili aktuelnih i/ili drugih) faktora na lako prepoznatqiv na-in, stimulisao razvoj sekularne svetovne tendencije, a u pri li -noj meri, na najrazli -itije na-ine destimulisao razvoj klasi -ne religije/rel igi oznosti. Vi dno oslabqena, sa svojom lako prepoznatqivom apopl eksijom kako u centru, tako i na periferiji, religija/crkva je u odnosu na naciju bila (objektno) sl abija, i stro{ enija, a samim tim i za gra|ane mawe pri jem}iva. Nasuprot woj, nacija - potvr|uju}i se ne samo kao interesna grupa, ve} i kao sasvim odre|ena moralna i emotivna realnost - razvijala se, kako u strukturalnom (sadr` ajnom), tako i u funkcionalnom pogledu. Iz tog razvoja "izl io" se nacionalizam koji je- kako Geertz nagla{ava - pre svega "sekularna religija" (1966: 184) koja ima "svog boga koji je patron ili personifikacija domovine, o-nske zemqe, nacionalne dr` ave" (Isto, str. 95). Me|utim, dok "klasi -na religija omogu}ava verniku da odraste do te mere da se mo`e protegnuti do univerzalnog shva}enog boga qubavi, nacionalizam tu granicu zatvara odmah na po-etku i sve {to sledi kao obrazlo`ewe vlastitih postupaka samo je racionalizacija sopstvenih naboja koje -ovek nosi u sebi" (Duganxi ja, 1983: 111). A ono {to po Fromm-u sledi iz na{ih postupaka provoci ranih nacionalizmom mo`e se odrediti ni kako druga-ije do kao "na{ oblik rodoskrwewa, i dol opoklonstva, ludi la" (1969: 60). Oslowen na princip bogoi zabranog naroda, primarno okupiran afirmacijom sopstvene grupe i to na na-in mr`we prema stranom, nacionalizam - ma koliko sna`no integrisao pripadnike jedne (verski i nacionalno homogene) grupe, uglavnom je imao ne samo dezi ntegrativno, ve} zapravo destruktivno (demonsko) dejstvo. U etni -ki i verski pluralizovanim dru{tvenim sistemima - posebno u slu-aju poklapawa nacionalne i konfesionalne pripadnosti putem etnocentriзма, on (je) uslovqava(o) "tektonske" socijalne i politi -ke poreme}aje, odnosno dezi ntegracije, koje su se u najve}em broju slu-ajeva ostvarivale/ostvaruju u znaku "oslobo|enih apokalipti -kih zveri" (Supek, 1973: 109), sa najte`im i najkrvavijim masovnim i indi vidnim tragedijama.

Me|utim, ma koliko multi-konfesionalan i plurinacionalan dru{tveno-politi -ki kontekst predstavqao "pogodno tle" za pojavu i razvoj etnocentriзма, odnosno nacional-

i zma, a samim tim i "pogodno tle" za najrazličitije deziintegracije na verskoj i etničkoj osnovi, na primeru određenog broja - mahom vrlo razvijenih i u smislu demokratskog razvoja veoma stabilnih zemalja, potvrđuje se - i weni ca da društvena integracija može biti (-ak veoma) uspešna (i) u zemljama notorne verske i nacionalne diferencijacije. Takva je, na primer, Amerika: "ičarana" je različitim nacijama/nacionalnostima i različitim verama, sa dominantnom ulogom protestanata, katolika i Jevreja. Pa i pak, SAD su uspeli u potpunosti da sauvaju svoju socijalnu i političku integraciju: "triple melting pot" ove zemlje ne samo da nije razlog nekakve wene socijalne i/ili političke deziintegracije već je (suprotno od nekih predubedejewa koja u tom pogledu postoje) upravo ovaj melting pot najodređeniji "znak poznavawa" onoga { to se danas uvojev i koj, etnički i verski nehomogenoj a demokratski veoma razvijenoj i stabilnoj zemlji definiše kao American Way of Life. "Američki način života" sigurno da ne bi tako uspešno korespondirao sa melting pot-om da kao osnovni integrativni faktori u američkoj društvenoj/političkoj zajednici deluju ne faktori političkog društva (politička religija, odnosno ideologija i dr.) već, suprotno tome, faktori civilnog društva: civilna religija, javni moral, javno mnewe i bazični konsenzus dr.

Civilna religija (civil religion) je vrlo specifičan integrativan faktor, posebno razvijen i karakterističan za američku društvenu/političku zajednicu. Za razliku od klasične religije koja je konfesionalno određena - civilna religija je religija svih državljanina; u slučaju SAD ona pripada protestantima, isto koliko i katolicima, protestantima i katolicima, isto koliko i Jevrejima. U suštini (sadržajno) ona se oslawa na klasičnu religiju, ali se odwebitno razlikuje: u prvom redu po tome { to, kako smo već} naglasili, ona apstrahuje versku pripadnost. Weni korisnici ni su sveštenici i crkvene institucije, već sasvim određene državne i društvene institucije i organizacije, kao i istaknuti predstavnici javnog, političkog društvenog života. Na ravni društvenog/političkog života, naročito u domenu simboličkih govora i radwi, kao i u okviru najznačajnijih državnih akata - upravo pozivawem na religijske mitove i simbole klasične religije, civilna religija obezbeđuje poklitički legitimitet a, istovremeno, i ("organsku" a ne "mehaničku") integraciju američke - eklatantno (religijski, nacionalno, kulturno, klasno, politički) i ziferencijane društvene zajednice. S obzirom na tu - i weni cu a, tako|e, i maju}i u vidu kon-

tionalno progresivan razvoj religioznosti u Americi (1950 u SAD je u ukupnoj populaciji bilo 57% religioznih građana, 1970 taj postotak se povećao na 70%, dok je krajem 80-ih i početkom 90-ih taj niivo dostigao vrednost od 80 do 90-95 procenata /v. Haberg, 1960; Panty 1985; 1989; 1993/), teza o tome da slabobaština i progres (nužno) izrođuju religiju (posebno je bila popularna među francuskim prosvetiteljima XVIII v.) sa stanovišta religijske situacije u Americi, višestruko - "pada u vodu"; oti to, Tokvil (Alexis de Tocqueville) je bio u pravu kada je u svom poznatom dvotomnom delu, koje još uvek ne gubi na aktuelnosti (Demokracija u Americi) previšestruko od jednog stoljeća ovu tezu nazvao "falšitetom" (1961: 224). "Falšitet" je oti gl edno i teza da je socijalna i politička integracija - a samim tim i demokracija - u nehomogenim (religijski, nacionalno, kulturno i na drugi način izdiferenciranim) društvenim sistemima teško ostvariva, neodrživa, odnosno nemoguća. Društveno-politički, kardinalno nehomogen društvo/politički kontekst Amerike - a ista je i lišina situacija i u mnogim drugim religijskim, etničkim, kulturno i na drugi način pluralizovanim zemljama tradicionalnog, stabilnog razvoja parlamentarne demokracije - na vrlo oti gl edan način potvrđuje da verske i nacionalne razlike među grupama ne moraju nužno i bezuslovno voditi ka napetostima, sukobima, odnosno, različitim oblicima socijalnog i političkog deintegrativnog sawa. Načinom realizovanja svoje nacionalne, religijske/verske, kulturne, političke i klasne supstance Amerike, zajedno sa mnogim drugim razvijenim, demokratskim zemljama, na najbolji način pokazuje da se razlike na verskoj, nacionalnoj, kulturnoj i dr. osnovi mogu, u okviru stabilizovanog kompetitivnog političkog sistema, prevesti na "demokratski jezik". "U svetskim razmerama - napominje Lipset - može se naelno uopštiti da se partije prvenstveno oslanjaju i li na niše i klase i li na srednje i više. Ovo uopštavanje, vaši ak i za američke partije, koje se, po tradiciji, smatraju i zuzetkom od u Evropi poznatog oblika partijskih sukoba. Demokracije su od svog postanka dobile i višestruko od njih društvenih sl ojeva, dok su federalisti, višestruko i republi kanske stranke uši vale podršku pri vi legovanih sl ojeva. Naravno, postajali su znaajni i zuzeci od ovog uopštavanja, a kl asa je samo jedna od strukturalnih podela društva, koja stoji u određenom odnosu sa partijskom podrškom. U svakoj zemlji u kojoj postoji više od jedne znaajne religije i li gde postoji jasna razlika i zmeđu pripadnika neke religije i onih bez religije, ove razlike doprinose opredeljavaju za jednu i li drugu partiju. U nekim

zemljama religiozno verovawe je stvorilo osnovu za obrazovawe religiozni h politiki h parti ja koje se posve}uju tome da zadovolje potrebe jedne odre|ene crkve. Isto tako, etni ke i nacionalne podel e u zemci odr`avaju se u grupnom i identifi kovanu sa nekom odre|enom partijom, ili u obrazovawu etni ki h ili nacionalnih parti ja. Me|utim, religiozne i etni ke razlike koreliraju sa dru{tveno-ekonomskim podelama, tako da postoji me|awe klanog i etni kog oprede|avaju. U SAD, Kanadi, V. Britaniji i Australiji konzervativne partije podr`avaju mu}niji lanovi, pripadnici i storijski privilegovani h religija, kao {to su anglikanska epi skopal na crkva i kongregacionisti, i etni ke grupe koje imaju najvi {i status" (1969: 269-270).

III

U sada ve} "starom re`imu" (*ancien regime*) komunisti ke diktature, u biv{oj SFRJ, religija (religijski pogled na svet, religijska ose}awa, religijska praksa, crkvene i nstiuje i ostale verske organizacije i grupe) formalno, legi slativno nije bila zabavena; apsolutno ne onako kako je religija bila zabavena u Albaniji, koja je svojim Ustavom iz 1967 ukinula sve konfesije i proglasila sebe prvom ateisti kom dr`avom socijalizma). Pri hvataju}i principi odvojenosti crkve i dr`ave, a u sklopu toga i principi po kojem se religija progla{ava za "pri vatnu stvar" svakog pojedina nog gerani na, komunisti ki re`imu biv{oj SFRJ - isto kao i komunisti ki re`imu ve}ini zemaqa koje se pripadale sada ve} biv{em real socijalisti kom sistemu - Ustavom je, naime, garantovao religijske slobode (Ustav biv{e SFRJ iz 1974, ^lan 174). Me|utim, mako i religijske slobode *de lege* bile garantovane i za{tite, u realnom, prakti nom dru{tveno-politi kom `i votu one su na razli ite na ine bile (kontinualno) opresivne/depresivne. U prvom redu ideologijom oslovenom na marksisti ku doktrinu koja je u osnovi bila ateisti ka koja je, kao takva, u socijalisti kom sistemu predstavqala jedino mogu}i, zapravo jedino dozvo}eni i jedino prihva}eni izvor dru{tvene integracije (al i i /pojedina ne identifikacije : gerani n biv{e SFRJ u javnom dru{tvenom i politi kom `i votu e}e je bio u situaciji da se deklarise kao komunisti /moralno-politi ki podoban/ ili kao nekomunisti, nego kao Srbin pravoslavac, Hrvat katolik, Makedonac pravoslavac itd.). Tako|e, u ofi cijelnim krugovima i u javnom dru{tvenom/politi kom `i votu kumulativno su bile prihva}ene i u

društveni sistem involvirane: a) prosvetiteljsko racionalistička koncepcija ateizma (koja se oslavalana stanoviti da se religijamoeti snuti ateisti-kom propagandom, kojom se otkriva besmislenost i nenaučnost religijskih dogmi i praznoverica, te da su "religije deca neznava, koje ne}e mnogo du`e `iveti od svog roditelja" /[openhauer/), b) stihijno-ekonomistička koncepcija ateizma (koja se oslawa na uvereweda}e religija sama od sebe i { }eznuti srazmerno razviku proizvodnih snaga, te da do tada treba praviti i zvesne kompromise sa religijom) i c) administrativna koncepcija ateizma (oslawa se na uvereweda se religijamoeti snuti administrativnim zahtevima i pritiskom na ličnost religioznog ovek). Sve ove ateističke koncepcije u svojoj različitijopraktičnoj realizaciji, po samoj prirodi, i, po samoj logičstvari mogle su samo da stimuliraju ili ak da blakiraju, a nikako da stimuliraju i ubrzavaju religijske slabode (a samim tim i mogućnost prišutnjeg socijalnog i političkog identifikovawai integrisawana religijskoj/verskoj osnovi). S obzirom na ovu ateističku konvulziju, s obzirom na iwenicu da su se komunistički sistemi ostvarivali i skluivo kao sistemi političkog društva (sa potpuno nerazvijeni, gotovo mortalizovanim civilnim društvom), s obzirom da se u uslovima političkog društva mogla uspešno stvoriti, razvijati i odr`ati samo politička religija (koja, za razliku od civilne religije, poništava sve funkcije/uloge zvanih religija i wihovih institucija, a svoju aktivnost bazirana bezuslovnoj, sveopštoj sakralizaciji i sto političkog materijala), sasvim je jasno da religija, objektično, ni mogla postojati druga-i je do onako kako je u komunizmu, za sve vreme wegovog (-etrdesetogodišweg) i strajawawa i postojala - kao ignorisana, marginalna i ndividualno-psihološka iwenica, i kao efemerna, zapravo, (potpuno) "nevidljiva" društvena pojava.

Empirijska i strahawa religije/religioznosti u bivšem komunizmu-kom sistemu bila su (analogni deoložkom ateističkom usmerewu) sporadična, uglavnom realizovana u sklopu većih empirijskih i spitiwawa određenih društvenih/političkih pištawa, dok su produbjena, i ongi tudi lna i spitiwawa religije uglavnom - i zostajala.

Sredinom sedamdesetih, dakle u vreme kada se komunisti priblišavao svom vrhuncu, već pomenuta sporadična i spitiwawa religije/religioznosti empirijski su validirala predomiantno prišutnjem ateističkim trend (koji je bio prišutnji i "tvrđi me|u građanima pravoslavne verske orijentacije, naročito u Srbiji i crnoj Gori, dok je bio "mekši" i mawe pri-

sutan me|u gra|ani ma katol i ~ke proveni jenci je, u Hrvatskoj i Sl oveni ji). Sa mawi m ili ve}i m odstupawi ma (koja se ne kre}u vi { e od par procen. poena u "pl usu" ili "mi nusu"), ova i s- tra` i vawa pokazi val a su da je u ovom peri odu neprobl emati -nog (katarzi ~nog) razvoja si stema "narodne demokrati je" u bi v{ oj SFRJ, na ni vou op{ teg proseka, bi l o oko 10% rel i gi -ozni h.

I s tra` i vawa koja su real i zovana po~etkom i sredi nom 80-i h, dakle u vreme kada se komuni sti ~ki si stem suo~ava sa prvi m sim ptomi ma ekonomske, ali i poli ti ~ke kri ze (kri za dru{ tvenog i denti teta u ovom peri odu jo{ uvek ni je pri sutna kao ni ozbi cni ja i ni ci jaci ja struktural ni h promena si stema na sasvi m novi m - demokratski m osnovama) ukazuju na i zvesna pomerawa u strukturi rel i gi oznosti . U i s tra` i vawu kl asi ~ne i svetovne rel i gi oznosti u Beogradu, sprovedenom 1984, Panti } je utvrdi o mawi postotak "jako nerel i gi ozni h" nego desetak godi na rani je (38% u ovom i s tra` i vawu; 58% 1974), a ve}i postotak "sredwe nerel i gi ozni h" (21% u ovom i s- tra` i vawu prema 12% u 1974) i , tako|e, ve}i postotak "sl abo nerel i gi ozni h" (16% u ovom i s tra` i vawu, a 9% 1974); ni vo "rel i gi zni h" gra|ana na po~etku i na kraju ovog desetogodi { -weg peri oda (1974-1984) ugl avnom se odr` ala na i stom ni vou (9%, 1974; 10%, 1984).

Ve} u drugoj pol ovi ni osamdeseti h, dakle u peri odu produ` enog i produbqenog del ovawa komuni sti ~ke kri ze, koja se i zra` ava ne samo kao "kri za upravqawa kri zom", ve} i kao "kri za legi ti mi teta" (koja je - kako to izri ~i to nagl a{ ava Lipset - uvek "kri za promene" /1969:99/), uo~avaju se nove, zna~ajni je promene rel i gi oznosti , jasni je i spoqene prvo u tradi ci onal ni m katol i ~ki m del ovi ma bi v{ e Jugosl avi je (Vu{ -kovi }, 1987, 1988; Roter, 1988; Liht, 1987, Panti }, 1986). Na osno- vu podataka uzeti h iz desetak i s tra` i vawa sprovedeni h u Centru za poli ti kol o{ ka i s tra` i vawa i javno mnewe l nsti -tuta dru{ tveni h nauka, Panti } je na ni vou ukupne popul aci je Srbi je, utvrdi o 35% rel i gi ozni h, a toli ko i h je utvr|eno i pet godi na kasni je (1990) u i s tra` i vawu koje je sprovedeno na samom "pragu" odr` avawa prvi h vi { estrana~ki h izbora u Srbi ji . U ovoj prel omnoj 1990-oj, rezul tati demoskopski h i spi -ti vawa rel i gi je/rel i gi oznosti pokazal a su zna~ajne razl i ke u ra{ i renosti rel i gi oznosti unutar Srbi je: na Kosovu je ta~no 2/3 stanovni ka bi l o rel i gi ozno (70% Al banaca), dok je u Central noj Srbi ji i Vojvodi ni apsolutna ve}i na gra|ana bi la nerel i gi ozna (rel i gi ozni h je bi l o pri bli ` no jedna tre}i na). I maju}i u vi du poli ti ~ke dogal aje i poli ti ~ku si tuaci ju ve-

zanu za Kosovo (iredentisti~ki pokret, sna`no i spoqen ve} po~etkom 80-ih, nepromeweni, stalno prisutni zahtevi Albanaca na Kosovu izra`eni si tagmom "Kosovo - Republika", odbijawe kosovskih Albanaca da u~estvuju na slobodnim izborima u Srbiji od po~etka 90-ih naovamo, organizovawe paralenih i nstitucijskih sistema itd.), ovako visok procenat religioznih Albanaca na Kosovu mogao bi se sugerisati ~iwenicu da religija - pored toga { to je o~i gledno va`an faktor pojedina~ne i grupne identifikacije - na Kosovu ima vrlo sna`no integrativno svostvo: u zna~ajnoj meri odr`ava veze me|u kosovskim Albanacima koji predstavqaju ve}insko stanovni{tvo na Kosovu, a manjinsko u okviru srpske dru{tvenopoliti~ke zajednice.

IV

U doga|ajima 1989/1990 u Centralnoj i Isto~noj Evropi uobi~ajeno se realizuju dve etape: prva je ukidanje diktature, a druga uspostavqawe demokratije. Prva etapa ozna~ava se uobi~ajenim terminima "tranzicije ka demokratiji" i traje od kraha starog re`ima pa do uspostavqawa prvih slobodnih izbora, a nakon tranzicije sledi druga faza "konsolidacije" i "stabilizacije" demokratije (v. Goati, 1996:9).

Sude}i po svemu { to je protekli sedmogodi{wiperiod (od prvih vi{estranakih izbora naovamo) na ovim prostorima (Srbija, SR Jugoslavija) "progutao" (a pored ~esto ponavqanih izbora, pored ostalog "progutao" je: drasti~no srozavawe dru{tvenog i pojedina~nog standarda, mega-inflaciju, ratno okru`ewe, veliki priliv izbeglica iz ratom zahva}enog podru~ja, me|unarodnu segregaciju zemqe, "Dafinu", "Jezdu", obustave rada, uli~ne proteste i druge oblike manifestovanog uskra}ivawa legitiमितeta vladaju}oj politiki~koj strukturi i mnogo toga jo{), vi{e je nego o~i gledno i sasvim jasno da se proces stabilizovawa i konsolidovawa demokratije ostvaruje dostateko, usporeno, prili~no haotično, komplikovano, teko odredqivo u dijagnostičkom, a jo{ te`e u prognostičkom smislu. Ovakva, o~i gledno ne ba{ mnogo vesela dru{tvenopoliti~ka situacija (koja, realno, vi{e pogoduje anomiji, nego eunomiji) svakako da (*volens-nolens*), uti~e na receptivne, perceptivne i prognosti~ke (pr)ocene (stavove i mi{qewa) gra|ana o va`nim pitawima dru{tvenopoliti~kog, ali i pojedina~nog i vota.

U ve} pomenutom jugoslovenskom javno-mnewskom istra`ivawu koje u Centru za politiko{ka istra`ivawe i

javno mnjenje Instituta društvenih nauka u Beogradu sprovedeno sredinom proleće (1996) godine (JJM-129/96), pokazalo da građani sadašnje Jugoslavije nisu apsolutno negativno raspoloženi prema komunističkoj prošlosti, dok su pogledom otkrivano demokratske budućnosti prilično zbuđeni i neodređeni i ne mnogo optimistički raspoloženi. Naime, politički sistem za desetak godina pozitivno ocenjuje otprilike svaki deseti ispitanik (12%), dok apsolutna većina ispitanika (čak 60%!) nije u stavu da proceni da li politički sistem za desetak godina bi ti "dobar" ili "loš". Pri tome, većina građana post-socijalističke Jugoslavije (58%) smatra da je zahtevnost od kriminala bila boja u socijalizmu nego sad (samo 4% misli da je boja sada, a 16% da je bi ti boja u budućnosti); socijalna politika je po sudu većine građana sadašnje Jugoslavije (44%) takođe bila boja u socijalizmu; 39% od ukupne jugoslovenske populacije misli da je sigurnost zaposlewa bila mnogo boja u "starom režimu" (9% misli da je boja sada, a 12% da je bi ti boja za desetak godina). Međutim, kada su u pitanju religijske slobode i sloboda mišljenja, građani prilično odlučno i znose svoje mišljenje o tome da je situacija sada mnogo boja nego u komunizmu. Naime, dok 38% ispitanika smatra da je sloboda mišljenja boja sada nego u socijalizmu, više od polovine anketiranih građana (54%) uvereno je da je stave religijskih sloboda mnogo boje sada nego u monističkom sistemu komunističkog svedravanja. (neznačajnih 5% smatra da su religijske slobode bile boje ostvarene u socijalizmu, dok njih 9% misli da je one boje bi ti ostvarene za desetak godina). Produbčenom analizom ovih podataka, utvrdili smo da ni jedno obelježje nije u značajnoj meri opredelivalo ispitanike u njihovoj (proceni) religijskih sloboda - u tom pogledu čak ni religioznost ispitanika nije imala značajni uticaj ($C=0.100$).

V

U seriji empirijskih istraživanja koja su sprovedena u proteklih nekoliko godina, utvrđeno je da je mawe od polovine građana religiozno. Dakle, religiozna ovi prostori mawe uvek nema status pojava koja preovlađuje: sredinom 90 u Srbiji bez Kosmeta bilo je 35% religioznih, sredinom 92, 41%, krajem 93, 42% (v. Pantić, 1996: 192), dok je u već pomenutom jugoslovenskom istraživanju iz 96 utvrđeno 37% religioznih na nivou opšteg proseka za Jugoslaviju (39% u Srbiji; 30% u Crnoj Gori), a religioznih jugoslovena je 24% (23% u Srbiji;

27% u Crnoj Gori), dok je pokol ebani h verni ka, dakl e oni h koji "i jesu i ni su verni ci " 36% (35% u Srbi ji ; 39% u Crnoj Gori) dok je procenat proti vni ka vere zanemarqi v (3%).

Za razl i ku od bi v{ e SFRJ koja je u konfesi onal nom pogl edu bi la pri l i -no heterogena, sada{ wa Jugosl avi ja se, nasu-prot tome, u tom pogl edu mo` e smatrati pri l i -no uni f i ci ranom. Rezutati i stra` i vawa iz 1993 (ni je obuhva}eno Kosovo) nai me pokazuju da konfesi onal nu strukturu sada{ we Jugosl avi je domi nantno -i ne pravosl avaci (wi h 3/4 ili ta-no 76%), dok je katol i -ka i i sl amska veroi spovest vrl o sl abo zastupqena (6%; 5%). S obzi rom na ovu evi dentno ujedna-enu versku strukturu gra| ana sada{ we Jugosl avi je, vrl o je te{ ko pretpostavi ti da bi se neke ve}e soci jal ne i pol i ti -ke dezi ntegraci je u okvi ru sada{ we Savezne Republ i ke Jugosl avi je mogli dogoditi na i skqu-i vo verskoj osnovi . Naravno, na osnovu toga bi (potpuno) pogre{ no bi lo i zvesti zakqu-ak da ako nas vera ne dezi ntegraci je, ona nas onda, po nekakvoj l ogi ci stvari - i ntegraci jeje. Da stvari u tom pogl edu ni su ba{ tako jednostavne (najmawe ne sasvi m samo-razumqi ve) na odre| eni na- i n potvr| uju i rezul tati onog del a jugosl ovenskog empi -ri jskog i stra` i vawa iz 1996. u kojem je od i spi tani ka tra` eno da odrede koja je za wi h pri padnost najva` ni ja. Najve}i postotak gra| ana sada{ we Jugosl avi je na prvo mesto stavqa pri padnost zemqi u kojoj ` i ve (34%), drugo po redu je mesto u kojem ` i ve (32%), na tre}em mestu je pri padnost svojoj naci ji /naci onal nosti (14%), na -etvrtom mestu je zani mawe koji m se bave (11%), dok se rel i gi ja, odnosno veroi spovest nal azi sasvi m na dnu l estvi ce (4%). U grupaci ji i spi tani ka koji ma je najva` ni ja pri padnost zemqi u kojoj ` i ve, najvi { e je proti vni ka vere i neveruju}i h, a najmawe je veruju}i h (jedna tre}i na); u grupaci ji i s[pi tani ka koji ma je najva` ni ja pri padnost mestu u kojem ` i ve gotovo podjednako su raspore| eni veruju}i , pokol ebani , neveruju}i i proti vni ci vere. Pri padnost naci ji va` ni ja je rel i gi ozni ma i neodl u-ni ma ("i jesu i ni su" verni ci), dok je mawe va` na neveruju}i m, a apsolutno neva` na proti vni ci ma vere. Kad je u pi tawu grupaci ja i spi tani ka koja je na prvo mesto rangoval a pri padnost svojoj profesiji , struktura i spi tani ka po veroi spovesti u woj je obrnuto druga-i ja od rel i gi -ozne strukture i spi tani ka koji su na prvo mesto rangoval i pri padnost naci ji /naci onal nosti . Nai me, pri padnost struci je najva` ni ja za proti vni ke rel i gi je, zati m za nerel i gi ozne, dok je mawe va` na za pokol ebane verni ke i za veruju}e.

Sam podatak da je pri padnost rel i gi ji rangovana na posledwe mesto l estvi ce razl i -i ti h pri padnosti mo` e bi ti - ma-

kar samo posredno i deli mi -no - razlog za tvrdwu da za ve}i nu gra}ana sada{ we Jugosl avi je rel i gi ja ne predstavcqa zna-ajni ji osnov dru{ tvene i denti f i kaci je.

bi smo o i ntegrati vnom svojstvu rel i gi je u sada{ voj Jugo- sl avi ji sudi li samo na osnovu upravo prikazani h podataka, onda bi smo na osnovu wi h mogl i zakcu-i ti da rel i gi ja u ovom trenutku u SR Jugosl avi ji nema ni kakvog, i l i i ma zanemarqi vo mal og i ntegrati vnog uti caja. Me|uti m, da dezi ntegrati vno svojstvo rel i gi je ne treba zanemari ti i /i l i potceni ti poka- zuju podaci i stra` i wava i z 1993, naro-i to onog wegovog del a gde je i spi ti van odnos prema pri padni ci ma druge vere i naci je, a gde je - kako se pokazal o - vera predstavcqa l a veoma zna-ajan f aktor di f erenci jaci je. Nai me, od ukupnog broja jugosl oven- ski h gra|ana pravosl avne vere (na ni vou ukupne jugosl ovenke popul aci je i ma i h 76%), pol ovi na wi h (51%) i ma "veoma nepo- voqno" mi { qewe o Ma|ari ma; jedna -etvrti na (25%) o wi ma i ma "donekl e nepovoqno" mi { qewe, dok tek svaki deseti pra- vodsl avac o Ma|ari ma i ma "donekl e povoqno" mi { qewe, a tek zanemarqi vi h 2% o wi ma i ma potpuno af i rmatrivan odnos (Odgovor: "veoma povoqno" mi { qewe). O Al banci ma -ak 3/4 pravosl avaca (77%) i ma "veoma nepovoqno" mi { qewe, svaki deseti i ma "donekl e nepovoqno" mi { qewe, dok zanemarqi vi h 5% i ma "donekl e povoqno" mi { qewe, dok me|u pravosl avci ma sada{ voj Jugosl avi ji kotovo da nema gra|ani na koji o Al banci ma i ma "veoma povoqno" mi { qwe. O Sl ovenci ma jedna pol o- vi na (51%) jugosl ovena ortodoksne vere i ma "veoma nepovo- qno" mi { qewe, svaki peti i spi tani k (22%) i ma "donekl e nepo- ovoqno" mi { qewe, 14% "donekl e povoqno", dok se zanemar- qi vi h 3% pravosl avaca u Jugosl avi ji o Sl ovenci ma i zja{ wava povoqno. O Musl i mana veoma nepovopqno se i zja{ wava domi - nantna ve}i na jugosl ovenski h gra|ana pravosl avne verske ori - jentaci je (69%), "donekl e nepovoqno" mi { qewe o wi ma i ma l 6% pravosl avaca, dok samo 8% o wi ma i ma "donekl e povoqno" mi { qewe, a sasvi m zanemarqi v postotak pravosl avaza u Jugo- sl avi ji (2%) i ma "veoma povoqno" mi { qewe. O Musl i mani ma i z Bi H "veoma nepovoqno" mi sl i 3/4 pravosl avaca (75%), dok 15% o wi ma i ma "donekl e nepovoqno" mi { qewe; "donekl e po- voqno" i "veoma povoqno" mi { qewe o wi ma je zanemarqi vo (4%;1%). O Makedonci ma (ve}i nski deo stanovni { tva je pra- vosl avne vere) podjednak postotak i spi tani ka - pravosl avaca i ma "veoma nepovoqno" i "donekl e nepovoqno" mi { qewe (36%; 33%), dok svaki peti pokl oni k pravosl ovne vere u Jugo- sl avi ji o wi ma oma "donekl e povoqno" mi { qenuje (21%). O Hrvati ma (me|u koji ma preovl a|uje veroi spovest katol i -ke

provenijencije) približno 3/4 (73%) pravoslavaca u Jugoslaviji ima "veoma nepovočno" mišljenje, 16% ima "donekle nepovočno" mišljenje, dok "donekle povučeno" i "veoma povučeno" mišljenje ima zanemariv postotak ispitanika - pravoslavaca (5%; 2%). O Hrvatima iz BiH "veoma nepovočno" mišljenje ima 65% pravoslavni hrvatski građani SR Jugoslavije, svaki peti (20%) od njih ima "donekle nepovočno" mišljenje, dok afirmativan stav prema mišljenju zanemariv postotak jugoslavenskih državljanima pravoslavne vere. O Srbima, naravno, najveći postotak ispitanika (64%) ima "veoma povučeno" mišljenje, dok svaki četvrti (27%) ima "donekle povučeno" mišljenje; ostali modaliteti odgovora "pokriiveni" su jako malim postotkom raspoloženi. O Srbima iz Hrvatske, polovina jugoslavenskih pravoslavaca (59%) ima "veoma povučeno" mišljenje, svaki treći ispitanik (33%) ima "donekle povučeno" mišljenje, dok približno svaki deseti od njih ima "donekle nepovočno" stav (9%). O Crnogorcima - pravoslavcima, građanima jedine Republike koja sa Srbijom konstituiše sadašnju Jugoslaviju, približno jedan postotak ispitanika ima "veoma povučeno" i "donekle povučeno" mišljenje (49%; 41%), dok se za ostale modalitete odgovora (uglavnom mave pozitivna i krajnje negativna mišljenja) opredelilo vrlo malo (zanemariv) postotak ispitanika.

LI TERATURA

1. Berger, Peter (1967): *The Sacred Canopy: Elements of Social theory of Religion*, Garden City, Doubleday
2. Durkheim, Emil (1965): *Elementary Forms of the Religions Life*, New York, Free Press
3. Dukanxija, Nikola (1983): *Religija i nacija*, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb
4. Edwards, Rem B. (1972): *Reason and Realigion*, Harcourt, Brace Jovanovich Inc. New York
5. Fromm, Erich (1969): *The Sane Society*, A. Fawcett Premier Book
6. Geertz, Clifford (1963): *The Integrative Revolution: Primordial Sntiments and Setiments and Civile Politics in the New States*, Pp. 105-157, New York: FreePress
8. " " (1966): "Religion as a Culturale System", Pp 1-46, in: M. Benton (ed.), *Anthropological Approaches to the Study of Religion*: London, Tavistock
9. Goati, Vladimir (1996): *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu*, Uni reks, Podgorica

10. Harberg, Will (1960): Protestant, Catholic, Jew, Anchor Books, Doubleday & Company, Inc. Garden City, New York
11. Hayes, Carlton J.H. (1966): Essays on Nationalism, New York
12. Liht, Sowa (1987): Povratak mladih religija: protest, konformizam, i lihtigawe za identitetom, Kulturna, br. 78-79, 70-86
13. Lipset, Seymour M. (1969): Politički život, Rad, Beograd
14. Malinowski, Bronislaw (1948): Magic, Science and Religion, New York: Free Press
15. McGuire, Meredith B. (1982): Pentecostal Catholics: Power, Charisma and Order Religious Movements. Philadelphia: Temple University Press
16. Pantić, Dragomir (1974): Intenzitet religioznosti i religiozitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, CPJ JM, Beograd (fotograf.)
17. " " (1985): Klasična i svetovna religioznost u Beogradu, Institut društvenih nauka, CPJ JM, Beograd
18. " " (1989): "Religioznost građana u Jugoslaviji, u: Jugoslavija na kriznoj prekretnici, Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, CPJ JM, Beograd, 241-258
19. " " (1993): "Promene religioznosti građana Srbije", u: Sociološki preglednik, No 1-4, str. 177-205
20. Roter, Z. (1988): "Revitalizacija religije: dekulacijska društva u Sloveniji", Sociološki glasnik, 2-3, 403-427.
21. Simmel, Georg (1955): Conflict: The Web of Group Affiliations, Glencoe, Free Press
22. " " (1959): Sociology of religion, New York, Philosophical Library
23. " " (1971): On Individuality and Social Forms: Chicago: University Press
24. Slater, Philip (1966): Microcosm: Structural, Psychological and the Religious Evolution in Groups, New York: Wiley
25. Supek, Rudi (1973): Društvene predrasude, Rad, Beograd
26. Tillich, Paul (1971): Philosophie de la religion, Editions Labor et Fides, Geneve
27. Yinger, J. Milton (1970): The Scientific of Religion, New York, Mac Millan
28. Vučković, B. (1987): "Neka obelježja savremenog i dejnog političkog senzibiliteta mladih", Poglеди, 1, 51-61
29. " " (1988): "rast otvorenosti mladih prema religijskom nazoru", Sociološki glasnik, 2-3, 443-460.

Jasmina Vujović-Brdarević, Beograd

THE (DIS)INTEGRATIVE ROLE OF RELIGION AND DEMOCRATIC DEVELOPMENT

Summary

The empirical research undertaken in the mid-70's, the time when communism was approaching its climax, showed that atheism was a prevailing trend, while religi-

osity was to be considered, with every reason, a sporadic phenomenon and a socially insignificant one (in former SFRY in fact less than 10% of citizens have been registered as religious). However, some ten years later, it turned out that religiosity was "gaining momentum": the research project conducted in the mid-80's, the time when the crisis of communism was obvious, as many as 48% of citizens declared themselves religious (at the level of former SFRY), whereas in the late 80's (i.e. when party monism was dying out, and the imminent break-up of SFRY became obvious) the 46% p.p of the people were religious. Since this percentage of believers, with minor deviations that have no significant effect on the state of affairs, has been retained to date, it has become clear and empirically evident that from a once suppressed, ephemeral and actually "invisible" social phenomenon religion has become an important and socially very influential one. Bearing this in mind and, on the other hand, proceeding from the fact (theoretical and practically proven) that religion can constitute a very important factor in social/political cohesion, but can also be a very dominant determinant of social disintegration (namely, in other words, that it can promote democratization, pluralism, universalism, tolerance through it can also cause social disintegration, conflicts, retrograde orientations, authoritarianism), this paper will examine the place and role of religion and religiosity in the processes (initiated in early 90's) of social (economic, political, cultural, value) system restructuring on a democratic basis. We are of the opinion that integrative, cohesive properties of religion should be stimulated (consciously) precisely as to mitigate as much as possible or eliminate altogether negative, disintegrational, anachronistic and retrograde properties of religion. Accordingly, in this paper we will try and determine whether there are conditions for the promotion of **civil religion** in Serbia and FR Yugoslavia, which, judging at least by American experience, has a potent, cohesive effect even in a markedly pluriconfessional and multinational environment.